

„40 БЕСЕДИ“ НА ПАПА ГРИГОРИЙ ВЕЛИКИ: ПРЕВОДИ ОТ ЛАТИНСКИ НА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК ОТ IX В. ИЛИ НА ЧЕШКО-ЦЪРКОВНОСЛАВЯН- СКИ ОТ XI В.?

ТРЕНДАФИЛ КРЪСТАНОВ

Trendafil Krastanov

THE “40 HOMILIES” OF POPE GREGORIUS THE GREAT: TRANSLATIONS FROM LATIN INTO OLD BULGARIAN LANGUAGE 9TH CENTURY OR INTO CZECH CHURCHSLAVONIAN FROM 11TH C. IS SLAVONIAN VERSION?

*The principal Question about Translations from Latin into Slavonic Languages is resulted with some new sources: “John Exarch Worked in Rome and John Exarch Translator of Tolkovno evangelie” with special Words as *жизнь за жизнь, иночадь* (Angelov 1984). There exist decades of words and expressions into Language of John Exarch of Bulgaria and into the Translations of the 40 Homilies of pope Gregorius the Great, and not into the Czech Lexicon *linguae palaeoslonenicae* (Благоева, Икономова 1995:288). Other culture-historical facts for identification of the Bulgarian legat at Rome 866-870 boils John (Chernorizetz, presbyter, archbishop) Exarch, worked in Rome and Translator of the Tolkovno Evangelie, made Translations from Latin into his native Bulgarian Language. The facts are known, but now we speak about the phenomenon of Translations from Latin into Old Bulgarian Language in 9th c. and about copying and editing of the Bulgarian Translations into other Slavic Languages: Russian, Czech, Slovak, Croatian, Serbian and others.*

IX в. е преломен за европейската държава България (Гюзелев 1969), призната официално по време на вселенски събор през 681 г. в Константинопол, с участието на 170 епископи от целия тогавашен християнски свят. Тази държава има своя езическа култура и образование, засвидетелствани в първобългарските надписи, открити и проучвани от Веселин Бешевлиев като самобитно явление тогава (Бешевлиев 2008: 407–427).

През второто половина на IX в. кан Борис Първи (852–889) и неговите съветници решават да приемат християнската религия, а с нея и християнско образование и култура. Приемането на християнството от съседна държава обаче крие опасности за влияние на изпратени от византийския император духовници в България. Византия отказва да даде български архиепископ със статут на независим български християнски духовен водач. Затова се търси посредничеството на стария Рим – през 866–870 г. са изпратени български

пратеници в Рим и римски в България (Илиев 2003), документирани добре, особено чрез *Responsa Nicolai I papae ad consulta bulgarorum* 13 XI 866 'Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите от 866 г.' и кореспонденция (ЛИБИ 2 1960).

Тези преговори съвпадат с признанието от Рим на просветното дело на братята Константин Философ (св. Кирил) и Методий на говоримия език на славяните, поради които те са обявени за съпокровители на Европа. Тук възникват редица въпроси: Какъв е този език – говорим или „църковнославянски“? Дали е южнославянски български или „чешко-църковнославянски“? За разрешаването на тези въпроси има редица извори. По мнението на специалисти „Най-голяма група от стари и достоверни извори произхожда от български и италиански земи“ (Николова 1995: 60). Има обаче и предубеждения и табути от векове, които пречат за проследяване развитието на тези явления, в частност за преводи от латински на български език още от IX в.

Актуален въпрос в българистиката, кирилметодиевистиката и славистиката е идентифицирането и опазването на културно-историческото наследство и памет. И тук принципен е въпросът кога, къде и защо са правени първите преводи от латински на новия говорим и книжовен славянски език – дали в България през IX в. или в Чехия през втората половина на XI в., както се приема?

Наскоро излезе рецензия за издание в Прага на „40 Беседи“ на папа Григорий Велики в превод на „чешко-църковнославянски“? В българско научно списание се посочват твърдения на руски, чешки и австрийски учени от XX в., че това бил превод от XI в. в манастира Савава в Средна Чехия, споменава се друго мнение на Ватрослав Ягич и Йозеф Хам, но нито дума за българско? (Дюлгерова-Христова 2009: 98). Подобно мнение се изказва и в справочната ни литература: „Преводът на Бес се отнася към групата на старите славянски текстове от западен чехо-моравски произход“ (Минчева 2003: 125), както и в последната „История на българската средновековна литература“: „Някои учени (Калайдович 1824, Ангелов 1984) предполагат, че в средата на преславските книжовници е било съставено Тълковно евангелие и го свързват с дейността на Йоан Екзарх, но становището не е подкрепено с достатъчно научни факти“ (Славова 2008: 100).

Факти срещу мистификации

В началото на XX в. А. Соболевски твърди, че този превод е от латински и проримски, той можел да възникне единствено в Моравия „Такою странаю могла быть только Моравия времен мефодиевских и после-мефодиевских“ (Соболевский 1900: 159). Срещу това мнение има други факти и твърдения. Още преди това Горски и Невоструев описват късен руски препис от XVI в., но определят превода като „южнославянски“ (Горский, Невоструев 1859: 139). Ватрослав Ягич подкрепя това мнение с редица примери и заключава, че преводите са ранни южнославянски, а по-късните преписи съдържат елементи от други редакции (Jagic 1902: 263 *südslavische Herkunft*). Райнхарт

твърди, че било превод в *Бохемия* през XI в., локализиран от Соболевски 1900 (Reinhart 2001: 439).

От средата на XX в. започва чешка офанзива с поредица от статии на Фр. Мареш и други чехи, които преписват на машина целия текст на най-стария препис и го подготвят за печат, но той излиза от печат едва през 2005 и 2006 г.? Защо след 150 години излиза в Прага най-обемистият паметник на чешко-църковнославянски език? Какво пречеше на известния академик Фр. Мареш да го публикува? Имало е нещо смущаващо и авторитетният академик не е посмял да го стори.

През 1993 и 1995 г. бяха публикувани прецизни изследвания на Емилие Блахова и Живка Икономова, които посочиха около 50 лексеми в *Беседите*, които не се намират в Пражкия речник, а само в езика на Йоан Екзарх Български (Благова, Икономова 1995: 288). Този безспорен факт бе тълкуван като „случайност“?

През 2007 г. Емилия Блахова добави и други примери от езика на Йоан Екзарх, които се намират отново в житията на Кирил и Методий и в „40 Беседи“, като

хапакси невѣжда, дублети неразочъмънъ и разоумивъ и в ЖК и съвадълливъ, отъдательливъ според Миклошич не е от гръцки, а от латински; вм. невѣжда в ЖМ простъ: а мзи словѣни проста чадъ, антоним на кзнижънъ; праздъникъ опръвнъкъ СЯС II:552 (Блахова 71, бел. 17). „Однако очень рано в древнеболгарской литературе встречается праздъникъ вєсквасовънъи ср. Иоан Екзарх „Шестоднев“ 161с 26; сырице „Все исследователи, начиная с Ягича, считают сырище болгарским диалектным выражением. Однако, та же лексема в том же стихе из Апостола уротребляется и в „Беседах Григория Двоеслова“, чешко-церковнославянском памятнике второй половины XI в. Там же встречается сырище еще на двух местах, а на двух местах стомахъ (см. СЯС IV: 168–169, 372). Хотя известно, что в Беседах имеются лексемы, присущие только Преславской школе, в частности Иоану Екзарху 24 (Благова, Икономова 1993: 13–26), трудно предполагать, что чешский переводчик употребил бы для обозначения части человеческого тела термин, незнакомый в его языковой среде“ (Блахова 2007:73); Пъстоуънъ встреч только в житии св. Вита и в Синаксаре Ассеманева и Остромирова евангелии, а казатель в Супр, Номоканоне и Беседах Григория Двоеслова (Блахова 2007: 73); изводъство, бальство, врачевство ‘medicamentum’ (в Житие Константина и в Беседах Григория Двоеслова) (Блахова 2007: 75). Тези примери потвърждават предположението ми, че „40 Беседи“ са преведени от латински на български език още през IX в. от Йоан Екзарх Български на неговия говорим и книжовен български език (Кръстанов 2007: 432–433).

В последния брой на чешкото научно списание *Slavia* излезе статия, която

посочва старобългарския език на Йоан Екзарх и негова дума в Беседите и в Шестоднева: в резюмето старославянският език е наречен „среднобългарски“? Old Church Slavonic/Middle Bulgarian, в началото на текста веднъж е казано точно старославянски или старобългарски stls./strbulh, но strbulh го няма в съкращенията на езиците? След това думата от Шестоднева на Йоан Екзарх Български е представена като срѣб.цс XVI в. и руско.цс? (Blažek 2010: 9). Очевиден за всеки читател обаче е фактът, че думата се среща в безспорното съчинение на Йоан Екзарх Български „Шестоднев“ и в „40 Беседи“ на папа Григорий Велики, което също е преведено в България през IX в. и преписвано в Русия през XIII в., а е възможно да е преписвано и в Хърватия и в Чехия, но от български превод от латински език:

Old Church Slavonic/Middle Bulgarian **vьtrь* is glossed as ‘χαλκευς’, faber ferrarius; τεκτων, faber lignarius, also more generally as ‘artifex, opifex’. ‘1. Slov. **vьtrь* je zjevne rozsireno pouze v jihoslovenskem prostoru: stls./strbulh. **vьtrь* is glossed as ‘χαλκευς’, faber ferrarius; τεκτων, faber lignarius (Miklosich, 113), ‘artifex, opifex’ (SJS I, 352: ...in Besedy na evangelije papy Grigorija Velikago = Homiliae s. Gregorii Magni fol. 323 et 204 ter; rukopis je ze 13. st.). Srov. Dale csl. Abstraktum *vьtrьstvo* ‘χαλκευτικη, ars fabri’ (Miklosich, 113),...Ioannes Exarchus, Hexaameron, 1263 – viz Sreznevskij I, 434 (Blažek 2010: 9–14).

Напластените от векове предубеждения у нас и в други страни, че всеки паметник, който е про-римски и западен, бил западнословянски или чешки, рухнаха като Берлинската стена през 80-те години на XX в. от редица открития.

През 1975, 1980, 1984 г. Ханзак публикува превод на *Житието на св. Йоан Златоуст* от XI в., което според него е про-римско про-гоемisch (Hansack 1980: 12), но *zählt zu den ältesten Werken der slavischen Literatur. Die erste Übersetzung dieses Textes erfolgte ohne Zweifel in altbulgarischer Zeit...Die Übersetzung stammt mit sehr hoher Wahrscheinlichkeit aus der Schule des Exarchen Johannes oder vom Exarchen selbst* (Hansack 1980: 14)(подчертано от автора) ‘или от неговия книжовен кръг, или е от самия Йоан Екзарх’...

През 1988 г. солунският професор Тарнанидис нанесе последния удар на остарелите представи, като посочи литургичен паметник на глаголица от XI в. от Синайската обител, който по произход е западен, а по текст – южнославянски “The Themes, the Prayers and the terminology (мыша, префацъ etc.) make is clear that this is a liturgical text of Western origin...we accept that the manuscript is a South Slavonic text” (Tarnanidis 1988: 106), т.е. не е нито чешко-словашки, нито руски. През същата 1988 г. бе публикуван моят доклад, изнесен в Рим през 1985 г. в присъствието на академик Мареш (Krastanov 1988), в който се поддържа *Малоазийската теория* за езика на Кирил и Методий. Акад. Мареш не се изказа, но пред Георги Данчев е казал, че е така!

През 2005 г. разговарях с Емилие Блахова и я поканих на моя доклад, но тя

не можа да присъства. В печатния му вид аз твърдя, че преводът на „40 Беседи“ на папа Григорий Велики е дело на българския книжовник Йоан Екзарх (Кръстанов 2007: 432–433).

Научни факти и аргументи

Б. Ангелов публикува две кратки съобщения: Йоан Екзарх съставил книга „Състав“ и „работил в Рим“ (Ангелов 1984: 116), както и „Йоан Екзарх преводач на Тълковно евангелие“ с особени думи жите за жите, иначадъ (Ангелов 1984а). И до 2008 г. у нас се твърди, че „становището не е подкрепено с достатъчно научни факти“ (Славова 2008: 100).

Редица факти от културно-историческо естество подкрепят това: Йоан Екзарх безспорно е познавал видни личности в България, като черноризец Докс, брат на владетеля Борис, който го подтиква да превежда на своя език „въ свои языкъ учительская съказанія“ в Пролога на Богословие (Sadnik 1967:6), а съказание има значение 1. обяснение, истолкование *vuklad*, *vysvetleni* според чешко-руския „Старославянский словарь“ (Ссл 1999: 651); той посвещава „Шестоднева“ на княз Симеон, пише възхвала на цар Симеон в Изборника, запазен в препис от 1073 г. (Хауптова 1981). Освен обемистите преводи компилации „Богословие“ и „Шестоднев“, безспорни са редица негови слова (Иванова-Мирчева 1971, Икономова 1995, Трендафилов 2001).

Ернст Ханзак доказа, че преводът на Житието на св. Йоан Златоуст е или от него, или от неговия книжовен кръг, а наскоро излезе от печат и „Славянският превод на хрониката на Георги Синкел“, който също е или от Йоан Екзарх, или от неговия кръг.

„Близост с речников състав на класическите старобългарски паметници, най-вече Супрасълския сборник (51 от 222 старинни думи); Симеонов Изборник (33), повече Превод на тринадесет слова на Григорий (43). „Най-много обаче са съвпаденията с преводите на Йоан Екзарх. 77 от приведените тук лексеми се срещат и в произведения на Йоан Екзарх, а още 22 имат словообразователни варианти или сродни думи в текста на Богословие и на Шестодневапредпочитание към съществителни на -ство и -ие, собъство, разньство, които също са типични за идеолекта му... Не бива да се подминават и характерните съвпадения с паметниците от Моравския период на Кирило-Методиевата книжнина като Беседите на Григорий Двоеслов (10 съвпадения), Второто житие на св. Вацлав (5), Пространните жития на Кирил и Методий (6), Киевски листове (1) – всичко 22 на брой” (Тотоманова 2008: 670-671)....„Лексикалният анализ убедително доказва, че преводът на хрониката е възникнал в България и ако не самият Йоан Екзарх, то поне книжовник от неговия преводачески кръг, овладял в съвършенство преводаческата му техника и свързан с Моравската мисия, е участвал в неговото създаване“ (Тотоманова 2008: 671).

Тези безспорни факти подкрепят предположението ни, че повечето от по-

сочените от Тотоманова паметници са оригинално или преводно дело или на самия Йоан Екзарх, или на български творци от неговия книжовен кръг (Кръстанов 2007: 445).

Този масив от хиляди думи и изрази е сигурна основа за сравнение и изводи.

Още през 1824 г. Калайдович, а след него и Горски и Невоструев посочват особености в езика и стила на Йоан Екзарх, допълнени в специално изследване на Вондрак, който заключава, че езикът на Йоан Екзарх е един и същ с езика на Кирило-Методиевите преводи (Vondrak 1896: 19), но в него има и особености, като определителен член и др.

През 1980 г. Ханзак посочи хендиадион или предаването на една гръцка или латинска дума с две български, като особеност в езика и стила на Йоан Екзарх (Hansack 1980: 24).

Там има и други особености от превода от латински на български, като: банна, балование, балъство, благата волна *bona voluntas*, благоволение *benevolentia*, воинска без гр, чърноризъць, не рачих, въз миръ семь, винопитанство, врачемь, риторики рекше вътти, лють и зъло хътръ, боголѣпнъе, на изгъбъль звѣри семоу, имже маловѣри, аще бо бзи въроу имѣли, ...твърдоу, то не бзи васъ звѣрь съ врьдиль, простъина, сновитъзи, сань, прѣзорство, въ манастирь томь, тако и таче в разночтенения и други. Райнхарт (1986 г.) посочва тази особеност в превода на „40 Беседи“, но не цитира Ханзак от 1980 г.

Културно-исторически предпоставки за български преводи от латински език IX век: български пратеници в Рим 866 г. (Илиев 2003, Кръстанов 2008); България с Рим 866-870 де юре и да факто и всекидневното богослужение е извършвано по римски образец на различни езици: латински, гръцки, от 868 г. и на новия език на европейските мизи или българи, признат от папа Адриан I „главно с оглед на българите“, както пише Ватенбах (1876 по Иречек 1978: 175, бел.н16) (Кръстанов 2007: 442).

Новите открития и факти дават основание за проследяване кариерата на Йоан Екзарх като български боил, изпратен в Рим през 866 г., останал да „работи в Рим“ като дипломат и книжовник преводач; станал черноризец или бенедиктинец, който се занимава с книжовни дела (Елена Коцева); Монах Йоан или черноризец превежда два канона за Рождество на Св. Йоан Предтеча и за върховните апостоли Петър и Павел (Tarnanidis 1988: 100–102);

„Грешни дякон“ Йоан в Рим като приятел на Анастасий Библиотекар съставя Изборник (1076) („български“ Veder 1995); Презвитер Йоан „доверен“ *fidelis* на папа Йоан VIII (872–882), от 879 г. екзарх Български на архиепископ Методий Моравски и на България, след 885 г. негов наследник като епископ, архиепископ Моравски от Рим преди 900 г. (Кръстанов 2006);

„архиепископ Йоан, църковен строител на българската земя“ в послесло-

вие към превода на Житие на св. Антоний Велики, издигнат от цар Симеон през 917 г. за патриарх, а след успението му обявен за светец, наред с великите му Учители св. Кирил, св. Методий и обретение мощите на св. Климент папа Римски в Типографското евангелие от XII в. и с тропар за него в Белградското Евангелие и апостол от XIII в. „унищожил езическия свят и укрепил властта на царя“ (Кръстанов 2007: 430).

Езикови особености на Йоан Екзарх. Освен културно-исторически факти, особено показателни са езикови и стилни особености от езика на великия български книжовник Йоан Екзарх, посочени от редица изследователи като Калайдович (1824), Вондрак (1896), Соболевски (1903), Иванова-Мирчева (1971), Дограмаджиева (1980), Hansack (1980); Ангелов (1984а) *жизнь за жизнь*, иначе, специално в превод на Тълковното евангелие, които наистина се срещат в „40 Беседи“ на папа Григорий Велики! Думата иначе и в Супр сб. 142, 16144,26. Тотоманова 2008: 636-671 редица старинни и редки думи: муринъ от латински *murgos*, хапакси: възлѣпотѣство нелепост, воговоиць, водо-вѣдѣство от лат. *aqueductus*.

Посочените факти дават основание за подкрепа на мненията на Горски и Невоструев от 1859 г., че преводът на „40 Беседи“ е „южнославянски“ и точно на В. Ягич от 1902 г., че преводът е ранен южнославянски, а по-късните преписи имат елементи на други редакции. Сега е възможно да се установи, че преводът не е някакъв неопределен южнославянски, а конкретно и безспорно български от IX в., и то дело на определен български книжовник – Йоан Екзарх – „работил в Рим“, свързан неразделно с нуждите на българското общество от запознаване с основните съчинения на християнските учители на Църквата, един от които безспорно е папа Григорий Велики или Двоеслов, приеман еднакво и на Изток и на Запад (Минчева 2003).

Ще завърша с мисълта на Ватрослав Ягич, че четири съчинения, посочени от Соболевски като преводи от латински език в Моравия (Киевски листове, 40 Беседи, Житието на св. Бенедикт Нурсийски и Никодимовото евангелие) са южнославянски, а сегашните преписи може да са направени в Моравия или друга славянска страна (Jagic 1902: 263).

Тези факти открояват явлението, че в България още през IX в. са правени преводи на книжовния български език не само от общия гръцки език, но и от латински език, които през следващите векове са били преписвани и редактирани в други страни и пригаждани към съответните нови езици: хърватски, чешки, словашки, сръбски, руски и други.

Литература

Ангелов 1984: Ангелов, Б. Ст. За едно неиздирено съчинение на Йоан Екзарх. – *Palaeobulgarica/Старобългаристика*, 1984, № 1, стр. 115–117.

- Ангелов 1984а: Ангелов, Б. Ст. Йоан Екзарх – преводач на Тълковно евангелие. – *Език и литература*, 1984, № 1, стр. 64–67.
- Благоева, Икономова 1993: Благоева, Э., Ж. Икономова. Лексически совпадения Бесед Григория Двоеслова и Второго Жития Вячеслава с лексикой Иоанна Экзарха. – *Palaeobulgarica/Старобългаристика*, 1993, № 3, стр. 13–26.
- Благоева, Икономова 1995 : Благоева, Э., Ж. Икономова. Лексика Бесед Григория Двоеслова и лексика Иоанна Экзарха. – В: *Преславска книжовна школа*. Том 1. Изследвания и материали. София, стр. 283–289.
- Блахова 2007: Блахова, Ем. Несколько заметок к лексике славянского апостола. – В: *Проблеми на Кирило-Методиевото дело и на българската култура през IX–X век (Кирило-Методиевски студии. Кн. 17)*. София, стр. 67–78.
- Горский, Невоструев 1859 (1964): Горский, А., К. Невоструев. *Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки*. Отдел второй. Писания святых отцев. 2. Писания догматическая и духовно нравственные. Москва, 1859. Unveränderter Nachdruck. Wiesbaden 1964. № 149, стр. 228–240. „
- Гюзелев 1969: Гюзелев, В. *Княз Борис Първи. България през втората половина на IX век*. София.
- Дограмаджиева 1980: Дограмаджиева, Ек. Въпроси на книжовната теория и практика у Йоан Екзарх (с материал от съюзната система в „Шестоднева“). – *Български език*, 1980, кн. 2, стр. 108–115.
- Дограмаджиева 1980а: Дограмаджиева, Ек. Към въпроса за дублетността в книжовния старобългарски език (Върху материал от съюзната система). – *Palaeobulgarica/Старобългаристика*, 1980, № 2, стр. 52–62.
- Дюлгерова-Христова 2009: Дюлгерова-Христова, Г. Първо критическо издание на славянския средновековен превод на Беседите на папа Григорий Велики върху евангелието. – *Palaeobulgarica/Старобългаристика*, 2009, кн. 3, стр. 98–103.
- Иванова 2003: Иванова, Кл. Преводна литература в България през IX–X век. – В: *Кирило-Методиевска енциклопедия*, т. 3, София, стр. 290–298.
- Илиев 2003: Илиев, И. Посолства на българите в Рим през IX век. – В: *Кирило-Методиевска енциклопедия*, т. 3, София, стр. 221–223.
- Илиев 2003а: Илиев, И. Посолства на Рим в България през IX век. – В: *Кирило-Методиевска енциклопедия*, т. 3, София, стр. 223–226.
- Илиева 2005: Илиева, Т. Наблюдения върху лексиката на Богословието в превод на Йоан Екзарх. – *Palaeobulgarica/Старобългаристика*, 2005, № 3, стр. 36–60.
- Кръстанов 2006: Кръстанов, Тр. Титлите екзарх и патриарх в българската традиция от IX до XIX в. Св. Йоан Екзарх от Рим и патриарх на българските земи. В: *Държава и Църква – Църква и държава в българската история*. София, стр. 73–86.
- Кръстанов 2007: Кръстанов, Тр. Св. Седмочисленици и св. Йоан Екзарх от Рим за България и Далмация (866–917). – В: *Кирило-Методиевски студии*, кн. 17, стр. 440–452.
- Кръстанов 2008: Кръстанов, Тр. Българските пратеници в Рим (866–870) и славянската литургия за българите. – В: *Християнската култура в средновековна България. 1100 години от смъртта на св. Княз Борис-Михаил (ок. 835–907 г.)*. Велико Търново, стр. 83–92.
- ЛИБИ 2 1960: *Латински извори за българската история*, т. 2, София.

- Минчева 2003: Минчева, Ан. Григорий Велики. – В: Старобългарска литература. Енциклопедичен речник. София, стр. 124–126
- Николова 1995: Николова, С. Извори за делото на Кирил и Методий. – В: *Кирило-Методиевска енциклопедия*, т. 2, 1995, стр. 60–88
- Славова 2008: Славова, Т. Библейски преводи в България през X век. – В: *История на българската средновековна литература*. София, стр. 100–103.
- Ссл 1999: *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*. Москва.
- Соболевский 1900: Соболевский, А. И. Церковнославянские тексты моравского происхождения. – В: *Русский филологический вестник*, стр. 150–217.
- Соболевский 1903: Соболевский, А. И. Житие преп. Бенедикта Нурсийского по сербскому списку XIV века. – *Изв. ОРЯС*, 1903, стр. 121–137.
- Тотоманова 2008: Тотоманова, А.-М. Славянската версия на хрониката на Георги Синкел. София.
- Blažek 2010: Blažek, V. Staroslovenske *vьtrь ‘kolar’. – *Slavia*, 2010, 1, pp. 9–14.
- Styricet homilii Rehere Velikeho na evangelie v ceskocirkevneslovanskem prekladu. K vydani pripravil Vaclav Konzal. – Slovansky ustav AV CR. Nakladatelstvi Euroslavica. T. 1. Praha, 2005–2006.
- Jagic, V. 1902: A. Соболевский, Церковнославянские тексты моравского происхождения. Варшава. 68 (SA. Aus dem Warschauer Филологический вестник. – *Archiv fuer Slavische Philogie*, 1902, pp. 63–68.
- Krastanov 1988: Krastanov, Tr. Apografo di evangeliario cirillico dei secoli X-XI nel “Palinsesto Bulgaro” (Vat. Gr. 2502). – In: *Christianity among the slavs. The Heritage of Saint Cyril and Methodius. Acts of the International Congress held on the Eleventh Centendry of the Death of St Methodius*. Rome, October 8–11, 1985. Roma, p. 261–265.
- Krastanov 1999: Krastanov, Tr. Ioan Exarch as an Archbishop of Bulgarian Lands and Saint. – *Etudes balkaniques*, 1999, № 1–2, pp. 44–48.
- Krastanov 1999a: Krastanov, Tr. Vatican Sources on Velegrad-Belgrad-Berat: Clement of Velitza’s Episcopacy from 906 to 916 and on The Holy Seven Teachers of Bulgaria (Sv. Sedmocislениci). – *Bulgarian Historical Review / Revue bulgare d’Histoire*, 1999, № 3–4, pp. 124–131.
- Reinhart 1980: Reinhart, J. M. Methodisches zu den lexikalischen Bohemismen im Tchechischen-Kirchenslavischen am Beispiel der Homilien der Gregors des Grossen (Studia boemico-sclavonica I). Wiener slavistisches Jahrbuch, Bd. 26, 1980, S. 46–102.
- Reinhart 2001: Reinhart, J. M. Ein weiterer Bohemismus in der tschechisch-kirchenslavischen Homilien Gregors des Grossen: *smetь* ‘folia’. – *Slavia*, S. 439–446.
- Tarnanidis 1988: Tarnanidis, I.C.. *The Slavonic Manuscripts Discovered in 1975 at St Catherine’s Monastery on Mount Sinai*. Thessaloniki.
- Veder 1995: Veder, William. Der bulgarische Ursprung des Izbornik von 1976. – *Кирило-Методиевски студии*, кн. 10, стр. 82–87.
- Vondrak 1896: Vondrak, V. *O mluve Jana exarcha bulgarskeho. Prispevek k dejnam cirkevni slovanstiny*. Praha, 1896.